

IN MEMORIAM

I. FRANÇOIS HALKIN (1901 - 1988)

Υ Π Ο

Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ

"Οχι μόνο για τους αναγνώστες τῆς «Θεολογίας» ἀλλὰ καὶ γιὰ κάθε φίλο τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἀγιολογίας, ὁ θάνατος τοῦ Βολλανδιστοῦ μοναχοῦ Fr. François Halkin ὑπῆρξε ἀπώλεια σοβαρώτατη. Οἱ ἀραιὲς ἤδη τάξεις τῶν ἀγιολόγων γίνονται φτωχότερες, καθὼς μᾶς ἔφυγε ὁ πολὺς γέροντας καὶ ὁ σοφὸς πρύτανις τῶν ἀπανταχοῦ ἀγιολογούντων, στὸν ὁποῖο πολλὲς φορές προσφεύγαμε γιὰ δύσκολα βιβλιογραφικὰ θέματα καὶ προβλήματα τῶν Ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας μας, ἰδίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ χειρόγραφα μὲ βίους Ἀγίων στὶς ἀνά τὴν οἰκουμένη Βιβλιοθήκας. Κ' ἦταν πάντοτε πρόθυμος ὁ π. Fr. Halkin, ὅταν τοῦ ἔγραφες, ρωτώντας ἢ ζητώντας πληροφορίες, νὰ σοῦ ἀπαντήσει ταχύτατα, δίχως γογγυσμὸ ἢ δυστροπία, μὲ τὴν καταπληκτικὴ ἐνημέρωση, τὴν ἀνεπανάληπτη προθυμία καὶ τὴ χαρακτηριστικὴ εὐγένεια, — ἴδια γιὰ ἄλλους, σοφοὺς καὶ ἀρχάριους. "Όταν κάποτε τοῦ εἶπα, πῶς δὲν ἦταν μόνον γνώστης ὅσο λίγοι καὶ πολυγραφώτατος στ' ἀγιολογικὰ μας θέματα, μὰ ὄντως Χαλκέν-τερος, κοκκίνισε καὶ ἀπάντησε μὲ τὴν ἀλησμόνητη μετριοφροσύνη του: «n' exagérons pas, mon cher ami!».

Ὁ Fr. Halkin γεννήθηκε στὴ Λιέγη, τὴν 1η Ἰουλίου τοῦ 1901, κ' εἶχε τὴν τύχη νὰ γνωρίσει νωρὶς ἓνα ἄλλο ἱερὸ τέρας τῆς Ἀγιολογίας, τὸν π. Hip. Delehaye, ὁ ὁποῖος τὸν πῆρε βοηθὸ καὶ συνεργάτη του. Κοντὰ του ἔμαθε τὴν ἐπιστῆμη καὶ τὴν τεχνικὴ τῆς ἀγιολογικῆς ἐρευνας, δουλεύοντας, ἀπ' τὸ πρωὶ ὠς τὸ βράδυ, στὴν πλούσια ἀγιολογικὴ βιβλιοθήκη (ἴσως τὴν πλουσιώτερη στὸν κόσμον) τῶν Βολλανδιστῶν, καρφωμένος στὴν ἴδια θέση ἐπὶ μισὸν αἰῶνα καὶ περισσότερο, μ' ἐξαιρέσεις τὰ ταξίδια ποὺ ἔκανε στὶς πλούσιες σὲ ἀγιολογικὰ χειρόγραφα βιβλιοθήκας τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Παρισιοῦ καὶ τῆς Ὁξφόρδης. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Delehaye, θὰ συνεχίσει, μαζί μὲ τοὺς ἄλλους πατέρες τῆς ἀφοσιωμένης στὴν Ἀγιολογία συντροφιάς τῶν Βολλανδιστῶν, τὸ ἔργο τῆς ἀγιολογικῆς ἐρευνας καὶ τῆς ἐκδόσεως μελετῶν καὶ κειμένων στὸν τόσο ζωτικὸ αὐτὸ γιὰ τὴν Ἐκκλησία χώρο, ὡς τὴν ὥρα τοῦ θανάτου του (25 Ἰουλίου 1988).

Ὁ Fr. Halkin κατέχει διακεκριμένη θέση ἀνάμεσα στοὺς ἀγιολόγους, δικούς μας καὶ ξένους, καὶ ἡ προσφορά του εἶναι σημαντικώτατη πράγματι

στην ἐπιστήμη. Ἡ ἔρευνά του καὶ οἱ ἐκδόσεις του βασιζόνται στὶς πηγές, καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ βιβλία του (ιδίως ἡ γ' ἐκδοση τῆς Bibliotheca Hagiographica Graeca) ἔχουν γίνει ἀπαραίτητα ὄργανα ἐργασίας γιὰ κάθε σύγχρονον ἀγιολόγο ἢ καὶ ἀπλὸ βυζαντινολόγο. Ἡ ἐκπληκτικὴ ἐξοικειώσή του μὲ τὶς ἀγιολογικὲς πηγές καὶ ἡ πλήρης ἐνημέρωσή του στὴν εἰδικὴ βιβλιογραφία, σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο, ἦταν ἓνα κεφάλαιο κατατεθειμένο σὲ μιὰ πνευματικὴ τράπεζα, πού γιὰ ὄλους μποροῦσε νὰ ἔναι χρήσιμο. Γιατί, ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ ἀγιολογικὲς μονογραφίες καὶ οἱ κριτικὲς ἐκδόσεις ἀγιολογικῶν κειμένων, ἀποτελοῦν πολὺτιμη προσφορά στὴν Ἐκκλησία καὶ τὴ Θεολογία, στὴν Πατρολογία, στὴ Βυζ. Ἱστορία καὶ Φιλολογία, καθὼς καὶ τὶς ἄλλες συγγενεῖς ἐπιστῆμες.

Ὁ Fr. Halkin ἦταν, τὰ τελευταῖα χρόνια, ἡ καρδιά τοῦ κέντρου τῶν Βολλανδιστῶν καὶ τοῦ ὠραίου περιοδικοῦ τους *Annales de Bollandiana*, πού ἤδη ξεπέρασε τοὺς ἑκατὸ τόμους. Σ' αὐτὸ τὸ περιοδικό, πού τόσο ἀγάπησε, ἄρχισε νὰ γράφει βιβλιοκρισίες ἀπὸ τὸ 1926, καὶ νὰ δημοσιεύει μελέτες ἀπὸ τὸ 1929, ὡς τὸ τέλος τῆς ἐπίγειας ζωῆς του. Ἄπειρα εἶναι τὰ βιβλιοκριτικὰ σημειώματα καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ ἄρθρα του, πού δημοσιεύτηκαν στὰ AB, καὶ ἄρκετὰ ἀπ' αὐτὰ ἀναδημοσιεύτηκαν τελευταῖα συγκεντρωμένα σὲ τόμους (στὸ Βέλγιο ἢ τὴν Ἀγγλία). ὅπως, ἀμέτρητα εἶναι καὶ τ' ἄρθρα του σὲ ἄλλα θεολογικὰ ἢ βυζαντινολογικὰ περιοδικὰ, καθὼς καὶ σὲ τιμητικὸς τόμους ἐπιφανῶν φίλων του βυζαντινολόγων (ἀπὸ τὸ 1946 καὶ δῶθε). Εἶχε συνεργαστεῖ καὶ μὲ εἰδικὰ ἄρθρα, σὲ ἀγιολογικὰ θέματα, σ' Ἐγκυκλοπαιδεῖες καὶ Λεξικά, ὅπως ἡ Ἱερουσαλιμιτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα (Ἀθηνῶν), ἡ *New Catholic Encyclopedia* (Washington), ἡ *Encyclopedia Britannica* (Ἀγγλία), τὸ *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques* (Παρίσι). Βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα περισσότερα, μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς στὶς σελίδες πού τοῦ ἀφιέρωσαν οἱ Βολλανδισταὶ συνάδελφοί του στὰ AB (βλ. τ. 100, 1982, σελ. XIX-XXX καὶ τ. 106, 1988, σελ. XLI-XLIV).

*

Μὴ μπορώντας ν' ἀναφέρουμε λεπτομερέστερα τὴν ἀπειρία τῶν ἀγιολογικῶν ἄρθρων του, ἀρκοῦμαστε στὰ βιβλία πού ἐξέδωκε ὁ Fr. Halkin· αὐτὰ διακρίνονται σὲ δύο κατηγορίες: α) αὐτὰ πού ἐκδόθηκαν στὴ σειρά τῶν *Bollandistes* («Subsidia Hagiographica») καὶ β) αὐτὰ πού ἐκδόθηκαν ἀπὸ ἄλλους ἐκδότες ἢ σὲ ἄλλες σειρές.

Α'. Στὴ σειρά «Subsidia Hagiographica»:

1. *Sancti Pachomii, Vitae Graecae* (1932).
2. *Bibliotheca Hagiographica Graeca* (τρίτομη 3η ἐκδ., 1957):

3. Inédits byzantins d' Ochrida, Candie et Moscou (1963).
4. Euphémie de Chalcédoine. Légendes byzantines (avec un Appendice par Paul Canart), 1965.
5. Manuscrits grecs de Paris. Inventaire hagiographique (1968).
6. Auctarium «Bibliothecae hagiographicae graecae» (1969).
7. Recherches et documents d' hagiographie byzantine (1971).
8. Légendes grecques de «martyres romaines» (1973).
9. Douze récits byzantins sur S. Jean Chrysostome (1977).
10. Novum Auctarium BHG (1984).
11. Catalogue des manuscrits hagiographiques de la Bibliothèque nationale d' Athènes (1983).
12. Le ménologe impérial de Baltimore. Textes grecs publiés et traduits (1985).
13. Hagiologie byzantine (1986), και
14. Six textes inédits d' hagiologie byzantine (1987).

B'. Σε άλλες εκδόσεις - σειρές.

1. Saints moines d' Orient (Londres, 1973).
2. Études d' épigraphie et d' hagiographie byzantine (Londres, 1973).
3. Martyrs grecs, du II au VIII siècle (Londres, 1974).
4. Le corpus athénien de saint Pachôme (Genève, 1982).
5. Dix textes inédits tirés du Ménologe impérial de Koutloumous (Genève, 1984).
6. Saints de Byzance et du Proche-Orient (16 textes grecs inédits), Genève 1986.

*

2. PAUL - EMILE LEMERLE

(1903-1989)

‘Ο κόσμος τῶν βυζαντινολόγων ἔχασε αὐτὴ τὴ χρονιά ἕναν κορυφαῖο ἐπιστήμονα καὶ ἀνεπανάληπτο Δάσκαλο, ποὺ ἐδέσποζε μὲ τὴν εὐγενικὴ παρουσία του στὸν βυζαντινολογικὸ ἐπιστημονικὸ χῶρο χρόνια τώρα, τὸν Καθηγητὴ Paul - Emile Lemerle, ποὺ πέθανε στὸ Παρίσι στὶς 16 Ἰουλίου 1989. ‘Ο διαπρεπὴς Ἀκαδημαϊκὸς καὶ Καθηγητὴς τῆς Sorbonne καὶ τοῦ Collège de France, εἶχε διατελέσει γιὰ χρόνια Γεν. Γραμματεὺς τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν (1931-1941) καὶ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Dijon, πρὶν γίνεи Καθηγητὴς καὶ Διευθυντὴς στὴν

Ecole Pratique des Hautes Etudes (ἀπ' τὸ 1947) καὶ στὴ Faculté des Lettres τῆς Sorbonne (ἀπ' τὸ 1958). Τὸ 1966 ἐκλέγεται Ἀκαδημαϊκὸς καὶ τὸ 1967 περνᾷ πανηγυρικά τὶς πύλες τοῦ περιώνυμου Collège de France, στὴν ἔδρα «Ἱστορία καὶ πολιτισμὸς τοῦ Βυζαντίου». Εἶχε διατελέσει, ἐπίσης, Πρόεδρος τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως τῶν Βυζαντινολόγων γι' ἄρκετὸ διάστημα, μὲ Ἀντιπρόεδρο τὸν δικό μας Καθηγητὴ τῆς Βυζ. Ἱστορίας καὶ Ἀκαδημαϊκὸ Διον. Ζακυθινό.

Γέννημα καὶ θρέμμα τοῦ Παρισιοῦ, ὁ Καθηγητὴς P. Lemerle ἦταν εὐγενέστατος καὶ προσηγὴς πρὸς ὅλους τοὺς μαθητὲς καὶ τοὺς συνεργάτες του. Ἦταν σοφὸς ἐπιστήμων καὶ ἐξάίσιος Δάσκαλος, πού κοντὰ του αἰσθανόσουν ὅχι ἀπλῶς ὅτι ὑπάρχεις, μὰ ὅτι ἀξίζεις τὸν τίτλο τοῦ ἐπιστήμονος, τῷ «συναδέλφου του», ὅπως ἔλεγε προφορικὰ ἢ γραπτὰ στοὺς μαθητὲς του. Δημιουργοῦσε κλίμα ἐμπιστοσύνης στὸν εὐρὺ κύκλο τῶν μαθητῶν του, καὶ ἡ μεγάλη ἐργατικότης του ἐνέπιε ζῆλο στοὺς ἰέους ἐρευνητὲς, γιὰ τὶς βυζαντινολογικὲς ἐρευνες καὶ σπουδές. Εἶχε βέβαια ξεκινήσει ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογία (βλ. τὰ ἔργα του «Le style byzantin» καὶ «Philippe et la Macédoine Orientale à l' époque chrétienne et byzantine»), ἀλλὰ τὸν κέρδισε λίγο-λίγο ἡ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, μέσα στὴν ὁποία τοποθετοῦσε καὶ ὅτι ἔχει σχέση μὲ τὶς μορφές τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Βυζαντίου. (Ἔτσι εὐτύχησε καὶ ὁ γράφων νὰ τὸν ἔχει διευθύνοντα στὴν πρώτη —φιλολογικὴ— διδακτορικὴ διατριβή του, γιὰ τὸν Γαβριὴλ τὸν ὑμνογράφο, μαζὶ μὲ τὸν ἀείμνηστο καθηγητὴ José Grosdidier de Matons, ὁ ὁποῖος ἦταν βοηθὸς καὶ συνεργάτης τοῦ Lemerle στὸν τομέα τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας καὶ ἄφησε, πρὶν μᾶς φύγει, ἓνα μεγάλο ἔργο γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ρωμανοῦ Μελωδοῦ, καθὼς καὶ τὴν ἀξεπέραστη πάντα κριτικὴ ἔκδοση τῶν «Ἵμνων» τοῦ Ρωμανοῦ, στὴ σειρὰ «Sources Chrétiennes», μὲ παράλληλη μετάφραση στὰ γαλλικὰ καθὼς καὶ φιλολογικὰ καὶ θεολογικὰ σχόλια). Ὅλες οἱ πολιτιστικὲς ἀξίες, ἀπὸ τὴ θεολογία ὡς τὰ οικονομικὰ, εἶχαν θέση στὰ προγράμματα τῶν μαθημάτων καὶ τῶν σεμιναρίων τοῦ Lemerle. Γι' αὐτὸ καὶ πολλοὶ καθηγηταὶ Παν/μίων, ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου, ἔταν μποροῦσαν νὰ ἔχουν ἐκπαιδευτικὴ ἄδεια (ἐτήσια ἢ ἐξαμηνιαία), τὸ θεωροῦσαν μεγάλη εὐκαιρία καὶ τιμὴ νὰ τοὺς δεχθεῖ ὁ Lemerle νὰ παρακολουθοῦν καὶ νὰ συμμετέχουν στὰ φροντιστηριακὰ μαθήματά του· πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς καλοῦνταν νὰ κάνουν ἓνα μάθημα ἢ μιὰ διάλεξη ἢ ἓνα exposé γιὰ τὶς ἐρευνές τους, ὁ καθένας στὸν ἰδιαιτέρο χῶρο του, ὅπως ἔκαναν συχνὰ καὶ οἱ διάσημοι βυζαντινολόγοι καθηγηταὶ πού ἦταν περαστικοὶ ἀπὸ τὸ Παρίσι, ἢ ἐπίτηδες καλεσμένοι ἀπὸ τὸν ἀλησμόνητο Δάσκαλό μας. Αὐτὸ σήμαινε, πῶς, ὅταν παρακολουθεῖσες δύο-τρία χρόνια τὰ μαθήματα τοῦ Lemerle, γινώριζες ἀπὸ κοντὰ τοὺς ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης διασημότερους βυζαντινολόγους. Τὸ ἐπιστημονικὸ κύρος του καὶ τὸ ἀνθρώπινο ἦθος του ἦταν ἀπ' ὅλους ἀναγνωρισμένα καὶ σεβαστά. Ἵπῆρξαν κάποτε πε-

ριπτώσεις (σέ τοπικά ἢ διεθνή Συνέδρια), ὅπου μερικοὶ αὐταρχικοὶ καὶ ιδιότροποι βυζαντινολόγοι κατηγορηταὶ θέλησαν νὰ σβήσουν τὴ φωνὴ μαθητῶν τους ἢ συναδέλφων τους νεωτέρων, πού... τολμυῶσαν νὰ ἔχουν ἀντίθετη γνώμη! Καὶ τότε ἀστραφτε ὁ εὐγενικὸς μὰ δίκαιος λόγος τοῦ Lemerle πού, καὶ μόνο μὲ τὸ ἦθος καὶ τὸ κύρος του, ἔτρεπε σέ φυγὴ τὰ ποταπὰ ἐκεῖνα κομπλεξικὰ πνεύματα, μὲ τίς ἐπηρμένους ἀντιεπιστημονικῆς, ἀντιιδεοντολογικῆς καὶ ἀντι-ακαδημαϊκῆς συνήθειες... Κι αὐτὸ τὸ ἔκαμνε, πάντα του, μὲ μιὰ μετριοφροσύνη ἀφοπλιστικῆ. Ουμοῦμαι πολλὰς φορές, στὰ σεμινάρια τῆς Τετάρτης, στὴν École Pratique des Hautes Etudes τῆς Sorbonne, πὼς ἔταν γιὰ κάποια ἐρώτηση, ἀπ' τὸν κύκλο τῶν μαθητῶν του ἢ συναδέλφων του, δὲν εἶχε σίγουρη καὶ ὑπεύθυνα ντοκουμενταρισμένη ἀπάντηση, σήκωνε τοὺς ὤμους του κ' ἔλεγε, χαμογελώντας: «Je n' en sais rien. S' il vous plaît, prenez note tous, cherchez, et nous en parlerons ici mercredi prochain». Φυσικὰ τὴν ἐπόμενη Τετάρτη ἦταν πάνοπλος, μετὰ ἀπ' ὅσους εἶχαν κάτι νὰ ποῦν, νὰ μιλήσει — ἂν ὑπῆρχε σίγουρη πηγὴ καὶ πληροφορία — μὲ μιὰ σαφῆ γλῶσσα καὶ μιὰ καθαρότητα, πού καὶ σέ φώτιζε μὰ καὶ σοῦ ἀνοίγει τὴν ὄρεξη γιὰ περαιτέρω ἔρευνα, μὲ τὴ βιβλιογραφία καὶ τὸ θάρρος πού σοῦ ἔδινε.

Ὁ Lemerle ἦταν λαμπρὸς δάσκαλος, πού γινόταν φίλος μὲ τοὺς μαθητὰς του, ἀλλὰ ἦταν καὶ αὐστηρὸς στὶς ἀπαιτήσεις του. Μετέδινε τὸ φιλέρευνο καὶ αὐστηρὰ ἐπιστημονικὸ καὶ ἀντικειμενικὸ πνεῦμα, μὲ τὸ ὁποῖο δούλευε ἀκούραστα, σ' ὅλους τοὺς μαθητὰς καὶ συνεργάτες του. Ἄν κάποιοι δὲν συμμορφώνονταν στοὺς κανόνες αὐτοῦς, μ' εὐγενικὸ τρόπο τοὺς ἔδινε νὰ καταλάβουν, πὼς θὰ ἦταν καλύτερα νὰ πᾶνε ἄλλοῦ νὰ ξοδέψουν πιὸ καλὰ καὶ πιὸ εὐχάριστα τὸν καιρὸ τους! Καὶ τὸ ἐννοοῦσε αὐτό, — ὅποιοι κι ἂν ἦταν οἱ φίλοι τῆς ραστώνης, καὶ ὅποιο ὄνομα κι ἂν εἶχαν... Ἄπο τὴν ἄλλη μεριά, ὁμῶς, θυσιαζόταν γιὰ τοὺς πρόθυμους καὶ τοὺς ἐργατικούς: νὰ τοὺς βρεῖ ὑποτροφία, δουλειὰ κατὰλληλη, θέση στὸ C.N.R.S., ἢ ὅπου ἄλλοῦ, γιὰ νὰ συνεχίσουν ἀπρόσκοπτα τίς σπουδές τους, ἢ τὴ διατριβὴ τους.

Ὁ Lemerle ἀγαποῦσε πραγματικὰ τοὺς μαθητὰς του καὶ παρακολουθοῦσε μὲ στοργὴ καὶ μὲ καμάρι τὴν πρόοδό τους. Δὲν φθονοῦσε οὔτε ζήλευε τίς ἐπιτυχίες τους, ὅπως τὸ παθαίνουν μερικοὶ μικρόψυχοι δάσκαλοι. Ὁ λόγος του γι' αὐτοὺς ἦταν ἐγκάρδιος καὶ εὐχρινῆς πάντα· κι ἔταν χρειαζόταν οἱ μαθηταὶ του ἓνα συστατικὸ γράμμα ἢ ἓναν καλὸ λόγο, τὸν εἶχαν ὀλόκληρο κ' ἐγκάρδιο καὶ ὄχι μασημένο· — αὐτὸ καὶ πρὸς τοὺς Γάλλους καὶ πρὸς τοὺς ξένους, ἰδιαιτέρα τοὺς Ἕλληνας, πρὸς τοὺς ὁποίους ἔτρεφε πάντα μιὰ ξεχωριστὴ στοργή, ὅταν τὴν ἄξιζαν. Δὲν ἦταν ἓνας ἀπλῶς θερμὸς φιλέλληνας· εἶχαμε τὴν ἐντύπωση, πὼς ἦταν Ἕλληνας δάσκαλός μας, πού ἡ ἀγάπη του μᾶς σιλάβωνε. Κι αὐτὴ τὴν ἀγάπη του, δὲν τὴ βλέπαμε μόνο στὰ εὐγενικὰ λόγια καὶ στὴ γαλατικὴ του ἀβρότητα, μὰ στὰ ἔργα του: πόσες ὥρες πολυτιμῆς δημιουργικῆς ἐργασίας του δὲν ἔδινε, γιὰ νὰ καθοδηγεῖ τὸν καθένα μας στὶς ἐρευνές

του, να σκύβει προσεχτικά στα όποια επιστημονικά προβλήματα μας! Θα μού μείνει αλησμόνητη εκείνη ή σκηνή (ιδίως τις Τετάρτες), όπου έμοίραζε, ανά τον ταχυδρόμο στον πόλεμο, σε διάλειμμα ή άνακωχή μάχης, βιβλιογραφικές ή άλλες επιστημονικές πληροφορίες στον καθένα μας, πάνω στα θέματα που δουλεύαμε, κι εκείνος τά έβλεπε στα περιοδικά ή τά βιβλία, που του έστελναν ή τά προμηθευόταν για τó σεμινάριο, και τά όποια έμεϊς θα χρειαζόταν καιρός και πολύς κόπος ώσπου να τά βρούμε και να τ' αξιοποιήσουμε!

Ο Lemerle ήταν άριστοκράτης, αλλά με τήν έννοια τήν πνευματική! Δέν ξεχώριζε τόν έαυτό του και δέν μονοπωλούσε καμμιά μοναδικότητα. Μάζευε γύρω του όλους, όσοι μπορούσαν να συνεργαστούν και να προχωρήσουν μαζί του. Διάλεγε, πριν φτάσει στο τέρμα τής σταδιοδρομίας του, τούς διαδόχους του και δούλευε συλλογικά μαζί τους, όπως και μ' έναν άριθμό μαθητών των σεμιναρίων του, που όλοι σήμερα κατέχουν ύψηλές θέσεις σε Πανεπιστήμια ή άλλα Έπιστημονικά Έδρύματα. Παράδειγματα πρόχειρα: ό Gouillard, ό Grosdidier de Matons, ό Σβορώνος, που άναχώρησαν πριν από τó Διδάσκαλο για τόν άλλο κόσμο, καθώς και ή Γλύκατζη-Arweiler, ό Dagron, ό N. Οικονομίδης, ό Paramelle κ' ένα σωρό άλλοι, άμέτρητοι πραγματικά, σ' έλληνικά ή ξένα Πανεπιστήμια, που τού όφείλουμε τόσα πολλά.

*

Ο Lemerle ήταν προικισμένος έπιστήμων και πολυγραφώτατος συγγραφέας. Οί ειδικοί και οί μαθητές του γνωρίζουν τά άρθρα και τά μελετήματά του, που είναι σκορπισμένα στα ειδικά βυζαντινολογικά περιοδικά, ιδιαίτερα στην πολύτιμη σειρά «Travaux et Mémoires», που διηύθυνε ό ίδιος και συνεργάζόταν και οί μαθηται και συνεργάτες του. Κάποτε ίσως έκδοθούν σε συγκεντρωτικούς τόμους τά πολύτιμα μελετήματά του, που είναι ή σε σπάνια περιοδικά τού έξωτερικοϋ, ή σε τιμητικούς τόμους δυσέυρετους. Από τά βιβλία του, που κυκλοφόρησαν ξεχωριστά (άπό τά όποια μεταφράστηκαν στα έλληνικά μόνο τά Histoire de Byzance και Le premier humanisme byzantin), μπορούμε ν' αναφέρουμε τ' ακόλουθα:

1. Histoire de Byzance, Paris 1943, 128 pp.
2. Le style byzantin, Paris 1943, 132 pp.
3. Philippes et la Macédoine orientale à l' époque chrétienne et byzantine. Paris 1945, 2 vol. [V-569 pp., VIII-82 πίν.].
4. Actes de Kutlumus, Paris 1946, β' έκδ. 1988, 2 vol. [VIII-478 pp., LXXVI πίν.].
5. L' Emirats d' Aydin, Byzance et l' Occident. Recherches sur «La geste d' Umur Pacha», Paris 1957, 276 pp.
6. Prolégomènes à une édition critique et commentée des «Conseils et Récits» de Kékauménos, Bruxelles 1960, 120 pp.

7. Actes de Lavra (Ière partie, Paris 1970), avec A. Guillou, N. Svoronos et Den. Papachryssanthou. (IIe partie, Paris 1977), avec A. Guillou, N. Svoronos et Den. Papachryssanthou [X-317 pp., 152 πίν.].
8. Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Paris 1971, 328 pp.
9. Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977, 333 pp.
10. Actes de Lavra (III partie, 2 vol.), avec A. Guillou, N. Svoronos et Den. Papachryssanthou, Paris 1979 [XVIII-231 pp., 72 πίν.].
11. Les plus anciens recueils des miracles de Saint - Demetrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, Paris 1979 et 1981 [2 volumes, 270 pp., 262].
12. Actes de Lavra (IV, Paris 1982), avec A. Guillou, N. Svoronos et Den. Papachryssanthou [XIV-415 pp., + 16 pl.].
13. Actes de Saint - Pantéléimon, avec G. Dagron et S. Circovič, Paris 1982 [2 vol., XI-239 pp., 56 πίν.].